

Individualisme en solidariteit bijten elkaar niet

Frits de Lange

Wat bindt ons nog in een samenleving, waarin het wel steeds meer 'ieder voor zich' is, maar steeds minder God (of een zorgzame overheid) 'voor ons allen'? Postmodernisme en solidariteit sluiten elkaar niet uit, schrijft Frits de Lange.

Het gaat slecht met de solidariteit in de zich individualiserende samenleving. Het beroep dat politici doen op gemeenschapszin, sociaal verantwoordelijkheidsbesef en nationaal gevoel lijkt niet meer dan een wanhoopsdaad uit heimwee naar vroeger tijden. Een zinloze nostalgie, gevaarlijk bovendien, omdat de verkeerden er al gauw mee weg lopen.

De christelijke moraal verschaft al lang niet meer een gedeelde basis van onze samenleving. Maar ook voor de broederschapsidealen van het socialisme en voor de nationale burgerzin van de liberalen loopt niemand meer warm. Onze samenleving individualiseert, maar ont-ideologiseert ook. In de achttiende eeuw geloofde men in God, in de negentiende eeuw in de mens, in de twintigste eeuw in de wetenschap. Maar die grote verhalen zijn inmiddels als de mythen van de moderne tijd ontmaskerd. Op de drempel naar de 21e eeuw geloven we nergens meer in. Wij zijn postmodern geworden, wars van elke ideologie.

Volle pond

Wat betekent solidariteit dan nog? Hoe kunnen we, nu we nergens meer met z'n allen in geloven, nog voor elkaar instaan? Betekent postmodernisme sociaal gesproken niet dat het morele fundament onder onze samenleving wegvalt?

'Neen', luidt het antwoord van Richard Rorty, een postmodernist die solidariteit hoog in zijn vaandel heeft staan. Hij wenst het individualisme het volle pond te geven, maar weigert de conclusie dat mensen die nergens meer in geloven, anderen zomaar aan hun lot zullen over laten. Postmodernisme en solidariteit sluiten elkaar niet uit. Integendeel, zo scherpt Rorty zijn stelling nog wat aan, hoe minder ideologieën mensen aanhangen, hoe beter het voor hun medemenselijkheid is. Want wie denkt te weten wat het universele wezen van de mens is, wat onvoorwaardelijk goed is en wat slecht, die kan dat nooit voor zichzelf houden en gaat vroeg of laat gewelddadig met zijn inzichten zending bedrijven.

Rorty erkent volmondig dat de mensenrechten en de democratie een produkt zijn van het christendom en de Verlichting, maar denkt dat nu de tijd aangebroken is om het geloof in God en in de ratio dat ons zover gebracht heeft, af te zweren. De liberale samenleving kan het beste liberaal zijn zonder die ideologische ballast. Ook de filosofie moet er voor passen om het sociale cement van de samenleving te willen leveren, met mooie verhalen over 'de universele rechten van de mens' en zo. Mensen geloven tegenwoordig in van alles en nog wat of in niets; elkaar vrij laten betekent ook dat we elkaar niet meer moeten willen dwingen tot eenzelfde religieus of filosofisch fundament onder ons leven.

Rorty voert zo een pleidooi voor een uiterst pragmatische

en sceptische kijk op de samenleving, die een zo groot mogelijke vrijheid aan het individu toestaat om vorm te geven aan zijn of haar persoonlijke leven. Rorty is een liberaal, zonder echter van zijn liberalisme een geloof te willen maken. In een ideale samenleving gelooft hij niet. Hij denkt alleen dat het liberale politieke en maatschappelijk stelsel dat we nu hebben optimaal gelegenheid biedt aan het postmoderne individu om te experimenteren met zijn leven. Daarom is dit systeem het waard gehandhaafd en verdedigd te worden.

Privé-kunstwerkje

Dat elk mens optimaal de ruimte krijgt om van zijn bestaan iets moois te maken, daar draait het bij Rorty om. Er bestaat geen voor allen gelijke natuur of wezen, dat ons voor eenzelfde taak toe zou rusten. Er ligt van ons geen levensplan op een goddelijke tekentafel. Het komt op ons zelf aan, wat we van ons leven maken. Rorty is een estheet, en beschouwt de mens als kunstenaar. Elk mens, zegt hij, moet van zichzelf een privé-kunstwerkje kunnen maken, ook al krijgt hij daarvoor geen ander publiek dan zichzelf. Elk mens is een gedicht. Mensen sleutelen er een leven lang aan, zij schrappen en herschrijven, nooit tevreden over hun laatste versie. Er is geen criterium waaraan je mensen van buitenaf kunt beoordelen. Alleen hun eigen instemming met het gedicht dat ze uiteindelijk zijn geworden telt. Mijn leven is een privé-zaak, daar heeft geen ander een laatste woord over te zeggen, dan ikzelf.

Maar schiet er bij zo veel aandacht voor mijzelf nog iets over voor maatschappelijke solidariteit? Als ik zo op mijn eigen zelfontplooiing gericht ben, lijkt de ander op zijn hoogst het sluitstuk van mijn balans te worden. Rorty weigert echter die sombere conclusie te trekken. Individualisme en solidariteit bijten elkaar niet, omdat ze elk tot een andere wereld behoren: de één beperkt zich tot het privé-bestaan, de ander tot het publieke. Een mens leeft op twee verschillende planeten tegelijk.

Hoe ziet dat publieke bestaan van mensen er nu uit? Als het om de dagelijkse ordening van de samenleving gaat hoeven we het grote woord 'solidariteit' niet te gebruiken. De enige politieke moraal waar we het volgens Rorty over eens moeten zijn is dat 'slaan' slechter is dan 'praten'. Die moraal hebben we in onze parlementaire democratie als een verworvenheid ook geïnstitutionaliseerd. Vervolgens moeten we zo politiek bedrijven dat een ieder zoveel mogelijk gelijke kansen krijgt om zichzelf te ontplooien. Daar hoeven we ons hart niet wijd voor te openen, dat is een zaak van welbegrepen eigenbelang: de kansen van anderen zijn immers ook de onze en die van onze kinderen. Daarop berust bijvoorbeeld ons sociale zekerheidsstelsel. En voor de rest moeten we ons niet teveel met elkaar willen bemoeien en elkaar onze individuele vrijheid gunnen. Die vrijheid mag alleen worden begrensd om te voorkomen dat we aan de vrijheid van anderen schade toebrengen. Dit liberale schade-beginsel, door John Stuart Mill in de negentiende eeuw op papier gezet, vormt ook voor de postmodernist Rorty de ultieme politieke wijsheid.

Zo lyrisch hij is over het individu als kunstwerk, zo nuchter is hij over de samenleving. Maar Rorty vindt nu eenmaal dat een optimale mogelijkheid tot zelschepping het beste kan worden nagestreefd met een minimale sociale moraal. Het persoonlijke en het politieke moet je daarbij strikt van

elkaar scheiden. Die moet je ook niet proberen om in één samenhangend verhaal onder te brengen, dan doe je weer aan ideologie, maar in twee verschillende: één voor thuis en één voor op straat. En vraag niet hoe je die beide met elkaar kunt verenigen, vertel ze gewoon.

Wreedheid

Maar hoe moet het met die mensen, die in geen van beide verhalen passen, niet in het privé-verhaal en niet in het publieke? Met de zwerf, die je op straat aanklapt om hulp of om een paar centen, en die je leven-als-kunstwerk op brute wijze verstoort; met de vluchteling die niet in het plaatje van de liberale samenleving past, omdat hij er geen burger van is, maar die desondanks een beroep op haar doet? Voor dit soort situaties wil Rorty uiteindelijk wel het grote woord 'solidariteit' reserveren. Maar opnieuw: hij weigert er een Groot Geloof of een Fijne Filosofie omheen te breien. Solidair ben je niet met anderen omdat je daartoe door God geroepen bent of omdat hij je Gelijke zou zijn, maar domweg omdat je het niet kunt aanzien dat hem leed wordt aangedaan. Vraag niet hoe dat komt, maar zo zijn wij nu eenmaal geworden: we vinden niets erger dan wreedheid. Zo erg vinden wij dat, dat je het als een soort definitie van ons zou kunnen gebruiken: 'Wij westerse liberalen zijn dat soort mensen voor wie wreedheid het slechtste is dat mensen elkaar kunnen aandoen.' We zijn hypergevoelig voor het gewone geweld; dat is niets uitzonderlijks, dat delen we met de dieren. Net als zij kunnen wij pijn lijden. Maar typisch menselijk is bovendien onze gevoeligheid voor de subtiele, typisch menselijke vorm van wreedheid: voor vernedering.

Meer bagage dan deze morele gevoeligheid hoeven we niet te hebben om het voor elkaar op te nemen. Laten we elkaar niets wijsmaken en de basis van de moraal heel minimaal houden. In het westen spreken wij wel over wereldwijde solidariteit, voor alle mensen. Maar al is de reikwijdte van onze moraal universeel opgerekt, de oorsprong van die solidariteit is heel bescheiden: elke solidariteit is in beginsel groepssolidariteit, zorg voor 'ons soort mensen'. Het typische van het westen is, dat wij alleen die mensen tot 'ons soort' rekenen, die zelf niet meer in termen van 'wij' en 'zij' willen spreken. Wanneer iemand dat toch doet, ligt hij er bij ons uit en noemen we hem bijvoorbeeld racist. Deze basis van solidariteit is geen noodzakelijke, maar een toevallige, een in het westen historisch gegroeide. Zij is echter een feitelijk, positief gegeven uitgangspunt voor medemenselijkheid.

Al staat hij in de westerse samenleving dus uiterst ruim gespannen, de solidariteitsmoraal heeft ook daar maar één klein pijltje op haar boog: die van de gevoeligheid voor wreedheid. Die gevoeligheid alert te houden en verder te ontwikkelen: dat is Rorty's sociale programma. Hoe je zoiets als postmodernist doet? Niet meer met Grote Verhalen, maar bijvoorbeeld door elkaar goede boeken te laten lezen, romans zoals die van Orwell en Nabokov. Zij laten je zien en voelen wat er gebeurt als je zelf wreed bent voor anderen of als je blind bent voor de wreedheid van anderen. En zo wordt het persoonlijke ook voor Rorty ten slotte toch nog weer politiek.

Verplichting

Dat Rorty zo laag inzet en mooie verhalen over solidariteit wantrouwt, strekt hem tot eer. Het blijkt dan bovendien dat er veel meer over blijft dan niets als je die verhalen weglaat: mensen kunnen het feitelijk niet aanzien als anderen kwaad wordt aangedaan, en elkaar dan op aanspreken. De basis voor de solidariteit wordt bij Rorty echter wel heel erg dunnetjes. Groepssolidariteit berust op morele gevoeligheid voor de pijn van anderen, omdat wij ons met hen vereenzelvigen, zegt hij; de anderen behoren tot 'ons

soort'. Kan zo'n een beperkte gevoeligheid ook de weelde dragen van een wereldwijde solidariteit met mensen, louter en alleen omdat ze mensen zijn? Voor we het weten is de cirkel die het liberale westen nu nog zo genereus wijd oprekt, ingesnoerd tot het kringetje van 'een ons soort mensen', dat herkend wordt aan de kleur van de huid of de inhoud van de portemonnee. Voor we het weten wordt een gezonde scepsis tot een gevoelloos cynisme; morele sensibele tot onverschilligheid. Misschien is solidariteit toch meer dan alleen het resultaat van onze feitelijke gevoeligheid voor de pijn van anderen. Wellicht hebben we ook verplichtingen tegenover hen. Maar om dat aannemelijk te maken, hebben we denk ik toch weer een groot verhaal nodig.

Dr F. de Lange doceert ethiek aan de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen en evangelistiek aan de Theologische Universiteit Kampen.